

«شاخ» له شیعی شیرکو بیکهس دا: واتا و هیما

هه‌ریم عوسمان^۱

تاریخ دریافت: ۲۱ فروردین ۱۳۹۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۳ شهریور ۱۳۹۹؛ صص ۱۹۱-۲۱۹

DOI: <https://www.doi.org/10.34785/J013.2020.465>

کورتە

شاخ بۆ کورد شوناس و پارێزەری شوناسە کە ی بووه. ئەمەش هۆکاری دەولەمەندیی فەرهنگی شاخی لە زمان و ئەدەبیاتدا پیکهیناوه کە زیاتر لە ۲۰۰ وشەیی بۆ شاخ ههیه. شیرکو بیکهس شاعیری هاوچەرخێ کورد کە ئەزموونی شیعی شاخی ههیه، لە ساڵی ۱۹۸۵ تا کۆتایی ۱۹۸۶ لە شاخ بووه و دژی رژیمی به‌عس شیعی نووسیوه. لە شیعه‌کانیدا فەرهنگی هونەری رەمزی جیاواز لە فەرهنگی گشتیی شاخ بونیادناوه؛ رەمزی شاخی لە زۆر رەهەند و پنتی جیاوازدا بە شیوهی هونەری و هەندێ جارێش وەک دروشم بە کارهیناوه. لایەنە هونەرییە کە ی جوانییە کێ بەرز و دروشم‌بازییە کەش هونەریکی نزمی لیکه‌وتوووە. رەمزی کە هونەریکی نوێی شیعه، ئاوێزانی لیلی و، تەم‌م‌ئاییه. لە شیعیندا پانتاییه کێ هونەرییه بۆ وه‌ستانه‌وه بە پرووی نادادیی کۆمه‌لایه‌تی، سیاسی و دیکتاتۆریه‌تدا. وێرایی ئەمانه، شاعیر له رینگه‌ی رەمزی شاخه‌وه سیستمیکی فراوانی مانایی به رەهەنده جیاوازه‌کانی وەک ئازادی، هه‌زاری، جه‌سته و ده‌روون، خه‌بات، شار و پیروزی به‌خشیوه، کە ئەمانه‌ش له مانا و رەمزی شاخ له فەرهنگی گشتیدا جیاوازن. زالیی رەگه‌زی گێرانه‌وه له شیعی شیرکو‌دا، بووه‌ته هۆی گێرانه‌وه‌ی مێژوو به شیعه؛ ئەمەش لاوازیی شیعییه‌ت و گوتاری له‌شاخدا مانه‌وه و پیروزیی شاخی به‌رههه‌م هیناوه.

چکیده

کوه برای مردم کرد همواره به مثابه‌ی بخشی از هویت و قوت‌بخش آن بوده است. همین امر خود موجب غنای فرهنگ واژگانی در خصوص کوه در زبان و ادبیات کردی شده است تا جایی که در آن حدود ۲۰۰ لغت برای معنای کوه وجود دارد. شیرکو بیکس شاعر معاصر کرد که خود تجربه‌ی زیستن و مبارزه و شعرسرایي در کوه را در سال‌های ۱۹۸۵ و ۱۹۸۶ داشته و علیه رژیم بعث شعر سروده است، در اشعارش نوعی فرهنگ رمزی متفاوت از فرهنگ عمومی کوه را بنیاد نهاده است. وی رمز کوه را در ابعاد و جوانب متفاوت و گاهی به عنوان یک شعار با هنرمندی به خدمت گرفته است. جنبه‌ی فنی آن هم خود در کنار شعرنمایی بعدی زیباشناختی آفریده است. رمز که خود یکی از فنون نو شعر است، با ابهام و عدم وضوح درآمیخته است و در شعر به عنوان گستره‌ی فنی برای ایستادن در مقابل دیکتاتوری و ظلم اجتماعی و سیاسی به کار گرفته می‌شود. با این وجود این شاعر از رهگذر رمز کوه نظامی پرشمول معنایی به موضوعات گوناگونی چون آزادی، فقر، بدن و روان، مبارزه، شهر و قدسیت اعطا کرده است، که متفاوت است با آنچه در فرهنگ عامه برای معنا و نماد کوه مشهور است. غلبه‌ی عنصر روایت در شعر شیرکو به روایت کردن تاریخ در قالب شعر انجامیده است؛ که البته این خود باعث پدید آمدن اندکی ضعف در شعریت و گفتمان مقاومت در کوه‌ها و قدسیت کوه شده است.

وشه‌گه‌لی سه‌ره‌کی: شیعی هاوچەرخێ کوردی؛ هیما؛ واتا؛

شاخ؛ شیرکو بیکه‌س.

واژگان کلیدی: شعر معاصر کردی، نماد، معنا، کوه، شیرکو بیکس.

۱- پيشه کی

له سالی ۱۹۲۳ دا په کم رۆژنامه ی شاخ به ناوی بانگی هه ق له ئەشکهوتی جاسه نه له لایهن شیخ مه محمودوه و بلاوکرایه وه. له و دهمه وه ئەده بیاتی شاخ له ئەده بی کوردیدا میژوویه کی بو خوی دروست کرد؛ ئەمهش په یوه ندی هه یه به خهباتی کورده وه له شاخه کاندای. له شیعری هاوچه خدا شیرکو بیکه س دیارترین شاعیری ئەو رته یه. له چاره کی کۆتایی سه ده ی بیستدا شاعیر خوی و شیعره کانی روو له شاخ ده کهن و شیعره کانی هاوشیوه ی گیانفیدا سه نگه ری خهبات ده گرن؛ له بهر ئەوه مانا و رهمزی شاخ مه ودا یه کی به رینی شیعره کانی ئەم شاعیره ی داگیر کردوه. له م توێژینه وه یه دا سه رتا باسما ن له ریشه ی وشه و زاراوه ی شاخ و چیا و په یوه ندی کورد به شاخه وه کردوه. هه روه ها ئاماژه مان به لیکۆلینه وه ی په یوه ندیدار به م بابه تانه کردوه. باسی رهنگدانه وه ی شاخ له شیعری کلاسیک لای نالی و مه حوی، له شیعری نویش لای گۆران ته وه ریکی ترمانه. له به شی دوا ییدا چووینه ته هه ناوی توێژینه وه که و لایه نی تیۆری رهمز و جۆره کانیما ن له روانگه ی رهنه گرانه وه خستۆته روو. کتیبی رهمز له شیعری هاوچه رخی کوردی نامه یه کی ئە کادیمی په خشان ساییه که وه ک سه رچاوه یه کی گرنگی ئەو بواره به کارمان هیناوه. پاشان مژاری سه ره کیی باسه که مان، که مانا و رهمزی شاخه له شیعری شیرکو بیکه سدا، کردۆته وه. به رگی دووه می دیوانی شاعیرمان (۱۹۷۴-۱۹۸۶) که زۆر شیعری ئەزمونی شاخه، کردۆته که ره سه ی توێژینه وه که و ئاماریکی چرمان له به کارهینانه جیاوازه کانی شاخ و چیا ئاماده کردوه. له ئەنجامیشدا خویندنه وه یه کی شیکاری، هونه ری و رهنه گرانه مان بو شیوازه جیاوازه کانی مانا و رهمزی شاخ کردوه.

۲- پيشینه ی لیکۆلینه وه

۱-۲- وشه و زاراوه ی شاخ و چیا

شاخ و چیا به شیکن له زهوی که به رزترن له به شی که ناره کانی. لووتکه و دوندیش به رزترین شوینین، پیمان دهوتریت ترۆپیک که به سه ر گرد و گردۆلکه دا ده روانن. له فه رهنگی هه مبانه بۆرینه دا وشه ی شاخ به م مانایانه هاتوه: کینو، چیا، چیا ی به ردین، زه قی ره قی سه ری حه یوان، لکی دار، بارووت دانی راوکه ر، زیقه و زیره ی به تووره یی (هه ژار، ۱۳۸۸: ۴۶۲). وشه ی چیاش به مانای کینو، کیف، که ژ و کۆ، سارد و فینک هاتوه (۲۲۱). ئەوه ی جیی سه رنجه، شاخ مانای چیا ی هه لگرتوه، به لام چیا وه ک هاوو اتای شاخ نه هاتوه، کتویش له هه ر دووکیاندا هاوبه شه و مانای چیا ده دا، به لام مانای شاخی بو به کار نه هاتوه (۶۸۰). ریشه کۆنه که ی شاخ بو «شه خ» ده گه رپته وه که به مانای ره ق دیت. چیاش له زاراوه یه کی باکووریه وه هاتوه، بو «چه کات» که به مانای دوند و ترۆپیک دیت، ده گه رپته وه (نانه وازاده، ۲۰۰۵: ۱۱۵). هه روه ک فاروق عومه ر له کتیبی له د/یکبوونی وشه دا ده نووسی: «سه رچاوه ی هه ردوو وشه ی چیا ی کوردی و چه کات-ی په هله وی یه کیکه، به لام له کوردیدا و اتاکه ی گۆراوه به شاخی به رز و سه خت» (سدیق، ۲۰۱۱: ۲۳۰). سه باره ت به لووتکه ش، ده یگه رپنیه وه بو رووت <لووت+ > (-گه پاشگری شوین <لووتگه > لووتکه)، که لووت وه ک ئەندامیکی

مرۆف ههمیشه رووته، لووتکهی کیویش رووته و هیچی لی نارووت؛ واته رووتهنه. وشهی لووتکهی کوردی، بهرامبهری له پههلهویدا ئه بیته akatc (۲۳۰).

فهرهنگی زمانی کوردی بهو وشانهی په یوهستن به شاخهوه دهوله مهنده. مهحموود زامدار له وتاریکیدا به ناوی «کیوستان و فهرهنگی چیا» ده لی: «چونکه کورد به کیونشین ناسراوه... بی گومان ده بی کاری له زمانه کهشی کرد بی، یا زمانه کهی کاری له کیوه کان کرد بی» (۱۹۹۸: ۲۷). بۆ سه لماندنی ئه مهش نووسهر له دامینهوه بۆ لووتکهی چیا ۲۳۰ وشهی له فهرهنگی ههمبانه بۆرینه په یوهست به چیا ده رهیناوه. ههر لهو وتاره دا باسی دانیشتنیکی سالی ۱۹۷۲ ی له گه ل سی شاره زای زمانی کوردی ده کات (هه ژار موکریانی، هیمن موکریانی و زه بیحی)، که ماموستا هه ژار وتوو په تی ئه وهندهی ئاگادار بم نزیکه ی ۳۰۰ زاراوو بۆ چیا هه یه (همان: ۲۸). دیاره «ههر زمانیک به کهی سینۆنیمی زۆر بیت، نیشانهی ئه وه یه فهرهنگی ئه م زمانه دهوله مهنده» (خۆشناو، ۲۰۱۱: ۷۵). بۆیه، فهرهنگی شاخ به کیکه له فهرهنگه دهوله مهنده کانی زمانی کوردی.

۲-۲- شاخ و چیا لای کورد

له زۆربهی سیسته مه فهرهنگیه کاندای شاخ و چیا وه ک شتیکی بهرز و سامناک و پیروژ ته ماشاکراوه. له فهرهنگی رۆژئاواییدا چیاکان مالی خواوهنده کان بوون، له بهر ئه وهی له ئاسمانه وه نزیک بوون. چیاکان که شوینی خواوهنده کان بوون، بۆ مرۆفه کان شوینیکی ترسناک بوون. به گشتی، له زۆربهی تاینه کانییدا شاخه کان شوینی سرووش بۆهاتنن؛ بۆیه بهرز و پیروژ بوون. له تهوراتدا جاهوفا (خوای ناو تهورات) له شاخی سینایه و مووسا له وی ده بیینیت (Ferber, 1999: 129). له قورتانیشدا خوا سویند به کیوی سینا ده خوات (التین: ۲).

ههرچی په یوه ندیی به کوردیشه وه هه یه، شاخ گرنگی و به های زۆری هه یه؛ چونکه هه لکه وتی جوگرافیای کوردستان شاخاوییه. ئه مهش کاری کردۆته سه مرۆقی کورد و جووری ژیان و که لتووره کهی که هه ندیک توپزه و نووسهر ئاوریان لی داوه ته وه و فهرهنگی کورد به تیهه لکیشی کۆچه ری و نیشه جی بوو ده بینن (نه بهز، ۲۰۰۷: ۲۸). هه ندیکیشیان شاخاوی بوونی کوردستان به هوکاری دابهش بوون، دواکه وتوو بی و کیشه کانی کورد ده زانن (قه ره داخی، ۲۰۱۱: ۲۱). به گشتی، سه رچاوه کان له سه ر گرنگی شاخ لای کورد کۆکن، که وه ک شوناس و پاریزه و هاویری کورد بینراوه (مۆریس، ۲۰۰۹: ۲۱۳). لای کورد به گشتی، له ئه ده بیاتی سیاسیش به تایبهت، «تاکه دۆستی کورد چیاکان»، وه ک په ندی پیشینان ده وتریتته وه (به کر، ۲۰۱۸: ۵۸). چه ند چیا مان هه یه به ناوی کورد خۆیه وه نراوه؛ چیا ی هه لگورد، هه ل له هه ر و هه رده وه هاتوو، گوردیش وینه یه کی دیکه ی کورده، واته چیا ی کورد؛ هه روه ها چیا ی کورمانج له رۆژاوی کوردستان (نه بهز، ۲۰۰۸: ۱۵۸). ته نانهت «وشه ی کور له ژیر وشه ی کوردستاندا شاراویه و ریشه که ی بۆ سۆمه ریه کان ده گه ریتته وه؛ به زمانی سۆمه ری، کور واته شاخ... وشه ی کوردی، واته شاخیه کان یان گه لی شاخی» (ئۆجه لان، ۲۰۱۳: ۳۰۵).

رۆژه لاتناس و کوردناسه کانیش سه رنجی چیاکانی کوردستانیان وه ک شوناس و پاریزه ری کورد داوه. فاسیلیه فا ده لی: «گه ر نه چوونا یه ته چیاکان، زه حمهت بوو خۆیان وه ک کۆمه له یه کی ئیتیکی

بپاریزن» (۲۰۰۹: ۱۱۲). ههروهها لازاریف پیتی وایه، چیاکان پارێزه‌ریکی سروشتی بوون که نه‌ته‌وه‌ی کورد و فره‌هنگه‌که‌یان هیشته‌ته‌وه (۲۰۱۰: ۲۹). حه‌ده‌ره له‌شکری له لیکۆلینه‌وه‌که‌یدا له‌باره‌ی وینه‌ی کورد له میژوو‌ی ئیسلامدا، ده‌لی: «ئه‌وه‌ی میژوو‌نووسه‌کان له سه‌ره‌تای تۆمار‌کردنه میژوو‌بیه‌که‌نه‌وه تا سه‌رده‌می ئیبن خه‌لدون و دواتریش له‌باره‌ی کورده‌وه به ئیمه‌یان گه‌یاندووه، ئه‌وه‌یه ناوی کوردیان لکاندووه به چیاکانه‌وه» (۲۰۰۹: ۷۰). وینه‌ی کورد په‌یوه‌ست به شاخ و چیاوه له زۆر سه‌رچاوه‌دا جه‌ختی لی‌کراوه‌ته‌وه، که کورد جگه له‌وه‌ی شوینی نیشته‌جی‌بوونی چیاکان بووه، په‌ناگه و رزگار‌که‌ریشی بووه.

شاخه‌کان ته‌نیا له پاراستنی کورد و فره‌هنگ و زمانه‌که‌یدا ره‌نگی نه‌داوه‌ته‌وه، به‌لکوه له ئایین و ئه‌ده‌بیاته‌که‌شیدا ره‌نگی داوه‌ته‌وه. جه‌مال نه‌به‌ز ده‌لی: «له ئایینی یارسانی و ئایینه‌ کوردیه‌یه‌کانی دیکه‌دا، چیرۆکه ئه‌فسانه‌یه‌یه‌کان و نیشانه‌کانیان به‌ستراون به کوردستانه‌وه، به‌تایبه‌ت به چیاکان و رۆباره‌که‌نه‌وه... چیاکانی کوردستان ئه‌وه‌قه‌لایانه‌بوون و ئه‌وه‌قه‌لایانه‌ن که له رۆژانی ته‌نگانه‌دا، بوونی کوردیان پاراستووه و ده‌پاریزن» (۲۰۰۹: ۵۸). له‌به‌ر ئه‌وه چیاکان پیروژ بوون، کوردی باکوور به «جۆتی گریداخی» سویند ده‌خۆن، چونکه دوو ئاگریداخ هه‌یه. به پیتی ئایینی ئیزیدییه‌کان، که‌شتی نووح له پیشدا له چیا‌ی شه‌نگال و دوا‌یی له چیا‌ی جوودی گیرساوه‌ته‌وه؛ یان چیا‌ی مۆبه‌ت، له په‌یدا‌بوونی گه‌ردووندا، لای ئیزیدییه‌کان پیروژه. به‌پیتی میتۆلۆجیا‌ی یارسانیش، سوڵتان سه‌هاک له‌گه‌ل یارانی، له چیا‌ی شاهۆ به‌یه‌که‌گه‌یشتن (هه‌مان: ۵۸-۵۹)؛ هه‌روه‌ها شاخی «شرووی» یه‌کیکه له شوینه‌ پیروژه‌کانیان (خه‌لیقی، ۲۰۱۲: ۱۱۳). له لایه‌کی دیکه‌وه، ئه‌ده‌ب و گۆرانی‌ی چیا تاییه‌تمه‌ندی خۆی هه‌یه. مه‌حمود زامدار ده‌نووسی: «وه‌ک چۆن هه‌لکه‌وتنی مروقی چیا‌یی له ده‌شت و بیابان جیا‌یه، ئه‌واش ئه‌ده‌بیات و گۆرانی‌یه‌که‌ی جیا‌یه؛ ریتمی گۆرانی‌ی چیا له ریتمی گۆرانی‌ی ده‌شت جیا‌وازه؛ بۆ نموونه لاوک له چیا و بنار جیا‌یه، به‌لام حه‌یران له ده‌شت و هۆره‌ش له بنار و هه‌له‌ت ده‌وتریت» (۱۹۹۸: ۲۷).

شاخ لای کورد له زۆر بوار و ره‌هه‌ندی جیا‌وازه‌وه رۆلی بینیوه، که ته‌نیا په‌یوه‌ست نه‌بووه به رابردووی کورده‌وه؛ بۆیه له تازه‌ترین لیکۆلینه‌وه‌دا جه‌ختی له‌سه‌ر کراوه‌ته‌وه. مه‌مه‌د به‌کر له کتییی کورد و چیا که سالی ۲۰۱۸ چاپ کراوه، ده‌لی: «چیا لای کورد وه‌ک قه‌لای پارێزه‌ری کورد و ره‌مزی ئازادی و سه‌رکه‌وتن و چۆک‌دانه‌دان ته‌ماشاده‌کریت... چیاکان بوونه‌ته‌بنکه و باره‌گای راپه‌رین و جولانه‌وه‌کانیان» (۲۰۱۸: ۶۳). نووسه‌ر حه‌مه‌ فه‌ریق حه‌سه‌ن باسی گرنگی چیا له تازه‌ترین دۆخی کورددا ده‌کات، که ئیزیدییه‌کان له شه‌ری داعش په‌نایان بۆ چیا‌ی شه‌نگال برد (۲۰۱۸). ئه‌مانه‌ ده‌ریده‌خه‌ن شاخ بۆ کورد له رابردوو و ئیستاشدا گرنگی له‌ده‌سته‌نه‌داوه، به‌لام به‌پیتی کات و دۆخه جیا‌وازه‌کان له ئه‌ده‌بیاته‌که‌یدا ره‌نگدانه‌وه‌ی جیا‌وازی هه‌بووه.

۲-۳- شاخ له شیعری کلاسیک و نوێی کوردیدا

نالی، وه‌ک شاعیریکی کلاسیک، وشه‌کانی «شاخ، چیا، کێو، کۆسار، کوه، گرد و گردکی» له دیوانه شیعرییه‌که‌یدا به مه‌به‌ستی جیا‌واز به‌کاره‌یناوه. وشه‌ی کێوی له هه‌موو وشه‌کان زیاتر به‌کاره‌یناوه، له‌به‌ر سێ هۆ: ۱. به‌هۆی چیرۆکی شیرین و فه‌هاد، که فه‌هاد کێوی بیستوونی بۆ شیرین تاشی؛

۲. به کاریگه‌ریی ئایینی، کئیوی «طور»ی به کارهیناوه، ئه‌و کئیوی نووری خوا بۆ مووسای پیغه‌مبه‌ر ده‌رکه‌وت؛ ۳. وه‌ک رهمز بۆ شوپینی به‌رز و به‌فرگرتوو، که له لایه‌ک وه‌ک ئیستاتیکی شیع‌ر و مانای رهمزی دوورکه‌وته‌وه له شار و دیوانه‌بوون و رووکردنه کئیو به‌کاری هیناوه. هه‌روه‌ها چه‌ندین وینه‌ی شیعی‌ری بۆ ئه‌و مه‌به‌سته جیاوازانه‌ داهیناوه: «هه‌ره‌سی کئیو، سه‌ری شاخ، ئاسمانی بیستون، خۆبه‌چیاکردن، دل وه‌ک شاخ و هتد». نالی له‌ دیره‌ شیعی‌ریکیدا قسه‌ی ساردی ئامۆژگاریکه‌ر (واعیز) به «هه‌ره‌سی کئیو» که ده‌که‌وێ به‌ سه‌ریدا، وینا ده‌کات:

ئه‌ی واعیزی بارید چییه‌ هه‌ر وه‌ک هه‌ره‌سی کئیو
به‌وه‌عه‌زه‌ که‌ بایه‌ هه‌موو، هاتوویی به‌ سه‌رما؟!
(نالی، ۲۰۰۸: ۱۱۹)

له‌ وینه‌یه‌کی تردا خۆی وه‌ک سه‌ری فه‌ره‌اد و ده‌ستی مه‌جنوون و دامینی چیا نیشان ده‌دات، که له‌ کۆنتیکستی شیعه‌ر که‌شدا تیده‌گه‌ین مه‌به‌ستی ئه‌وه‌یه‌ نه‌هاتنی یار وای لی‌ده‌کات ببیته‌ فه‌ره‌ادی کیتوتاش و قه‌یسی وێلی ده‌شت و بیابان بۆ مه‌جنوون:

سه‌ری فه‌ره‌ادم و ده‌ندووکی قولنگ
ده‌ستی مه‌جنوونم و دامینی چیا
(۱۲۷)

لیره‌دا جگه‌ له‌ پارالێلی «خۆی، فه‌ره‌اد و مه‌جنوون»، پارالێلی «سه‌ر، ده‌ندووکی، ده‌ست و دامین» هه‌یه، که ئاماژه‌ی په‌یوه‌ندیی ئه‌ندامه‌کانی جه‌سته‌یه‌ بۆ ناوانی وشه‌کانی شاخ. له‌ شیعه‌ر که‌یدا، به‌ شیوه‌ی ئیستاتیکی سه‌ری شاخ، که به‌ گۆل و گیای ره‌نگاوهره‌نگ رازاوه‌ته‌وه، به‌کارده‌هینیت:

ده‌ستی چناری رووت و سه‌ری شاخ و لپیوی گۆل
رازانه‌وه‌ به‌ خه‌له‌تی دیبا و به‌رگ و توک—
(۲۵۷)

وشه‌ی کێوانیش به‌کارده‌هینیت؛ له‌ به‌یتیکیدا ئاماژه‌ بۆ ئه‌وه‌ ده‌کات که له‌ ناو شاردا به‌خته‌وه‌ری و پوخته‌بوون به‌ده‌ست‌نایه‌ت، به‌لکوو له‌ دووره‌په‌ریزی و ناو کئیوکاندا به‌ده‌ست‌دیت:

پۆست به‌ کۆلی «عامیری» فه‌رمووی که‌وا بۆ پوخته‌بوون
جه‌وتی سه‌رکێوان گه‌لی چاتر له‌ «تالی شار»یه
(۵۸۰)

ئه‌مانه‌ هه‌ندیک وینه‌ و رهمزی «شاخ، چیا و کئیو»ن که نالی به‌کاری هیناون. مه‌حوی شاعیر زۆرت‌ر وشه‌کانی «شاخ»ی بۆ مه‌به‌ستی جیاوازتر به‌کارهیناوه، «کئیوی توور، بیستوون»یشی زۆرت‌ر له‌ نالی به‌کارهیناوه. ئه‌مه‌ش به‌شیکه‌ له‌و وشانه: «شاخ و داخ، شاخ، کۆسار، کوهستان، که‌ژ، کئیو». لای مه‌حوی وینه‌ی «رووکردنه‌ کئیو» و لاسایی کردنه‌وه‌ی فه‌ره‌اد به‌ زه‌قی ده‌بینریت:

بیستوونی عیشقی شیرینیک ئه‌وا هاتۆته‌ پێش
گه‌ر له‌ حه‌ق بییم و نه‌یه‌م، ته‌قلیدی فه‌ره‌ادی ده‌که‌م
(مه‌حوی، ۲۰۰۸: ۲۳۴)

یان گوللی که ژ و شاخه کان، فهرهادی دیننه وه یاد که به خوینی ئه و سه وزده بن (همان: ۱۰۵).
ههروه ها په یوه ندیی عه شق و دیوانه یی و رووکردنه کتو به به که وه گری ده دات:

که ره شکی سهیدی فیتراکی چ شیرین شه هسواریکه
که مه حوی! ههروه کوو دیوانه، عه نقا که وته شاخ و داخ
(۱۰۶)

سوودیش له بهرز و سهختی شاخ و ره گهزه کانی بو مه بهستی جیاواز وهرده گریت؛ بو نمونه،
خوشاردنه وهی رۆژ له پشتی شاخ، یان خووی وه ک داری سرکه ل وینا ده کات. هاوکات سویند به
«کیوی توور» ده خوات و وینه ی شیعری «کیوی گونا» به کارده هینیت:

به «الذاریات» ی هه ناسان و ئاه
که بهر با ده دهن کتو کانی گونا
به «والطور» ی قه لبی ته جه للا قهرین
به «والنجم» ی پر ورشه ورشی جه بین
(۴۱۴)

وه ک ده رکوت، مه حوی له به کارهینانی شاخ و کتودا مه بهستی شیعری جیاوازی هه یه، که ئه مه ش
تایبه تمه ندیی شیعری ئایینی و سو فیگه رانه ی شاعیر نیشان ده دات.

سه باره ت به ره نگدانه وهی شاخ له شیعری نوپی کوردیدا، گۆرانی شاعیر هه لده بژیرین که
شاخی فراوانتر و جیاوازتر له ههردوو شاعیری کلاسیک به کارهیناوه. له دیوانه که یدا ۲۳ جار وشه ی
شاخ هاتوو (ئه حمه د، ۲۰۰۹: ۱۲۱). له زۆریک له و وینانه دا شاخ وه ک ره گهزی سروشتی، واقعی
و ناسراو به کارهاتوو: «شاخ له سه ر شاخ، چیا و چیا، دارستانی شاخ، شاخی هه ورامان، گۆپزه،
مامه یاره، لووتکه ی به فرین و هتد». لای گۆران شاخ و کتو ته نیا وه ک ره مزی دلداری نه هاتوون،
به لکوو ره مزی نیشتمان، خه بات و یاخی بوون له ده سه لاتی ئاغا و حکوومه تیشه. له شیعری کیدا،
شوانی یاردا گیرکراو له لایهن ئاغاوه، له ئاغا یاخی ده بی و رووده کاته کتو کانی:

کوری شوانه که ئه مه ی بیست شیت بوو، دایه کتو
زه وی داگرت به تف کردن، ئاسمان به جنیو
(گۆران، ۱۹۸۰: ۵۹)

ههروه ها له چه ند شیعری دا جه خت له ئاوه دان کردنه وهی شاخه کان ده کات، که مه بهستی بونیادنانی
شار و شارستانیته له نیو شاخه کاند؛ بو یه شاخ ته نیا شوینی دلداری و خوچه شاردان و خه باتی
چه کداری نییه:

ئاوی چه م ئه کیشین بو سه ر لووتکه ی شاخ
به ردی ره ق ده ردینین، جیی ئه که بین به باخ
له سه ر هه ر لووتکه یه ک، ته پۆلکه و یالی
هه ر بن دار به روویه ک ئه که بین به مالی
(۲۶۱)

له شیعری کتو ته نزاویدا، وینه ی شاخی که چه ل، که ده سه لاتداری ماستاوچی، داره کان بو خه لووز
ده برنه وه، ده کیشیت (۳۶۴). به پیچه وانه ی ئه مه شه وه، له شیعری «به ریگادا.. به ره و کۆنفرانس»

ناوی چەندین شاخی ناسراوی کوردستان وە ک رەمزی کۆڵ نەدان بە کار دەهینیت؛ دەلی بە خەباتی مەدەنی شاخەکان پێکەنین (۳۱۶). لە سەر و ئەمانەشەوه، وینە ی ئیستاتیکی و روانینی بەرز، هاوشیوەی چیاکان، بۆ روانین لە ئەسمان و ئەستێران لە چەندین شیعریدا دەبینین:

بۆ سەوزایی دەور و پشتم، بۆ ئاسمان،
بۆ شاخی بەرز، خانووی تازە، دنیای جوان
(۳۴)

لە هەر دوو «گەشتی هەورامان و قەرەداغ»یشدا، کە چەندین وینە ی واقیعی شاخەکانی ئەو ناوچانە دەگریت، دەر دەکەوێت ناوچەکانی کوردستان لێوانلیون لە شاخ:

وا هەتاو گەرمە رووی زەوی داخە
رێگای ئیستامان بناری شاخە
بەردەممان دەشتی سەوزی شارەزور
شاخ گتوو یه لێی دەوران دەوری دوور
(۱۴۰-۱۴۲)

لە دیوانی گۆران دا جیاواز لە شیعری کلاسیک، فەرھەنگی شاخ بە وینە و رەمزی جۆراوجۆر دەولەمەندە. زۆر لە هاوواتاکانی بە کارهیناوه. شاخیش وە ک نیشتمان و قوتابخانە ی پەرور دەبوونی خۆشەویستە کە ی دەبینیت کە شاعیری بۆ خۆبەخت کردن بە نیشتمان (خۆشەویستە کە ی) ئاراستە کردوو:

وەزیفەم بوو لە پیناوی ولاتیکا سەرم بە خشم:
کە تۆی پەرور دە کرد بۆ من لە داوینی چیا و کەژیا!
(۲۶۷)

سەبارەت بەم شیعەر، فازل مەجید دەلی: «هەموو شتیک، سروشت، ئافرەت، گەل، هەموویان دەبنە نیشتمان و خاک و ئەبێ مروّف لە پیناویدا خوی بەخت بکا» (۲۰۰۷: ۱۱۰). جیاواز لەم وینە و دەلالەتانی شاخ، لای شاعیرانی هەفتاکانی سەدە ی بیست، شاخ مانا و رەمزی جۆراوجۆری لەخوگر توو. لەم توێژینە وە پەدا بە تاییبەت لە بارە ی مانا و رەمزی شاخ لای شیرکۆ بیکەس هەلۆهستە دە کەین.

۳- چوارچێوە ی تیۆریک

زاراوه ی symbol له کرداری یۆنانی symballein وەرگیراوه، له Sam به واتای «له گەل» و boleini به واتای «بایەخ پیدان و پێزلینان» یان به واتای هاویشتنی هاوبەش jeter ensemble، هاوبەشی دوو شت له یه ک پێرهودا و یه کبوونیان؛ ئەم دوو شتەش رەمز^۱ و واتاکە یه تی (حەمەد، ۲۰۱۲: ۵-۶). ناو کەش بریتییە له symbolon به مانای نیشانە، رەمز، ئاماژە و هیما دیت (Cuddon, 1998: 884).

^۱ پەخشان سابیر له کتیبی رەمز له شیعری هاوچەرخێ کوردی، کە نامە ی دکتۆرا کە یه تی، زاراوه ی رەمزی بەرامبەر به سیمبول به گونجاو زانیوه و چەند پاساوێکی زانستیشی بۆ هیناوه تەوه، منیش پەیرهوی هەمان زاراوه م کردوو.

له فەرهنگی ئاندری لالاندیش هاتوو: «سیمبول بریتیه له هەر شتیکی بهرجهسته و ههستیپکراو که له ریگای په یوه ندیه کی سروشتیه وه ئاماژه بو شتیکی شاراوه یان نه بینراو ده کات» (Marchal, 2011: 81). وه ک دهرده که ویت، رهمز دووانه یی یان دوو شت و واتای له خویدا هه لگرتوو، که ده کریت په کیان ئاشکرا و ئه ویتتر شاراوه بیت؛ ههروه ک «زمان خوی هیچ نییه جگه له رهمز... هیچ لیکدژییه ک له نیوان به کارهینانی وشه و به کارهینانی رهمزدا نییه» (Guenon, 1995: 13).

لای ئه رستو، وشه گوکراوه کان رهمزی باره دهروو نییه کانن و وشه نووسراوه کانیش هیمای وشه گوکراوه کانن (عهبدو لا، ۲۰۱۵: ۱۱۸). رهمز ئامرازیکی کورت و پوختی دهر برینه، که په یوه سته به جیهانی ناوه وهی مرؤف به رامبه ر به جیهانی دهر وه. ئه م پیناسه یه ش له گه ل پیناسه که ی گوته دیته وه که پیی وایه له رهمزدا تایهت نوینه رایه تیی گشت ده کات، نه ک وه ک خه ون یان سیبه ر، به لکوو وه ک دهرخستنیکی واقعی و زیندوو (Cirlot, 1971: 29-30). نووسه ره کان هاوران له وهی بیرکردنه وهی رهمزیانه (سیمبولیانه) ده گه ریته وه بو به ر له میژوو، چونکه رهمز چه مکیکی ئالۆز و میژوو به کی دیرینی هه یه؛ ده وله مهندی و کاریگه رییه که ی وای کردوو له زانسته کانی وه ک ئایین ناسی، مرؤف ناس، دهروون ناسی، کومه لئاسی و هند، لئی بکو ل ریته وه (مسته فا، ۲۰۰۹: ۱۶۴).

له گه ل دیرینی به کارهینانی رهمزدا، به لام وه ک ریبارزیکی ئه ده بی و هونه ری رهمزیهت (سیمبولیزم) له فهره نسا و به لجیکا و رووسیا، له کوتایی سه ده ی نۆزده یه م، دژ به ناتورالیسم و قوتابخانه ی پاراناسییه کان سه ری هه لدا. بو یه که م جار له لایه ن شاعیری هیماخوازی فهره نسی، جان موریا س، پیشنیار کراوه، که له ریگای ره چه له ک ناسی و شه ی سیمبوله وه ده یویست رهمز وه ک پیوه ری ک به کار به ییت له نیوان ئایدیای دهره هه ست و ئه و وینانه ی تر که له ریگای ئه م ئایدیایه وه دروست ده کریت.

شاعیرانی دیاری ریبارزی رهمزی بریتی بوون له بو دلیر، رامو، مالارمی، فیرلین و پؤل فالیری و هتد. بو ئه مان شیعیر و موسیقا په کسانه (شریفیان، ۱۳۸۴: ۱۴۷) و گورانکاری و هه لگیرانه وه ی هه سته کان، له به رامبه ردا پیکهینانی وینه ی خه یالی، وا ده کات واقع به رتر بهرجه سته بکریت. بو دلیر، شاعیری دیاری ئه م قوتابخانه یه، پیی وایه جیهان جهنگه ل و بیسه ی رهمزه کانه. بو یه، ده کریت رهمز وه ک نیشانه یه کی ئاماده بو واقعیکی ئاماده بینین (پورنامداریان و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۷). ههروه ک یته س ده لی، رهمز تا که گوزار شتیکی گونجاوه بو جه وهه ری نه بینراو (مسته فا، ۲۰۰۹: ۱۶۷).

یه کیک له بنه ماکانی داهینانی رهمز بریتیه له پۆشین و راسته وخو دهرنه برین؛ پۆشینیش ته نیا بو شارده وه نییه، به لکوو بو دهرخستنی بیر و شته که یه به شیوه یه کی هونه ری و خودبیانه، که له شیعیردا ته مومزی و لیلی لی ده که ویته وه. هوکاره کانی به کارهینانی رهمزیش زورن، ده کریت ده وله مهندی فهره نگی زمان یان نه بوونی ئازادی (به هه موو ره ههنده کانیه وه)، ههروه ها پیویستی ئیستاتیکی و خوگرته وه له راسته وخووتن و زمانی رۆژانه، هوکار بن (حه مه د، ۲۰۱۲: ۳۰-۲۹).

سه‌بارت به جۆره‌کانی رهمزیش، بۆچوونی جیاواز هه‌یه. سه‌رچاوه‌کان ئاماژه به رهمزی گشتی، که‌سی و زیندوو، یان رهمزی به‌رز، نزم و مردوو، هه‌روه‌ها ئه‌فسانه‌یی، ئایینی، میژووویی و که‌له‌پووری... ده‌که‌ن. رهمزی که‌سی یان خودی وه‌ک رهمزی به‌رز و زیندوو که‌شاعیر خۆی دایده‌هینیت و له‌هونه‌ر و نه‌پنی و ته‌مومژ خالی نییه، پیناسه‌کراوه. رهمزی گشتی، نزم و مردوویش بریتیه له‌رهمزی باو و ناسراو که‌لای زۆربه‌ی نه‌ته‌وه‌کان ناسراوه و مانای ده‌سته‌واژه‌که‌روونتره له‌مانای رهمزه‌که؛ بۆ نموونه، کۆتر رهمزی ئاشتیه. ده‌شکریت رهمزی گشتی له‌سه‌ر ئاستی کۆمه‌ل و نه‌ته‌وه‌یه‌ک باو و چه‌سپاو بیت، بۆیه به‌رهمزی نزم و مردوو داده‌نریت (۲۰۱۲: ۲۰؛ هه‌روه‌ها پ‌روانه: مسته‌فا، ۲۰۰۹: ۱۶۸؛ مه‌عرووف، ۲۰۰۴: ۱۳۶-۱۳۷).

به‌پیی پیناسه‌ی سه‌رچاوه‌کان، رهمزی زیندوو، به‌رز و خودی به‌رامبه‌ر ده‌وه‌ستن له‌گه‌ل رهمزی مردوو، نزم و گشتی. هه‌رچی رهمزی ئه‌فسانه‌یی، ئایینی و میژووویی به‌کارهینانی رهمزه جیاوازه‌کانی ناو ئه‌و بو‌ارانه‌ ده‌گرته‌وه. سوودوه‌رگرتن له‌که‌ره‌سه و ده‌سته‌واژه و که‌سایه‌تی ناو ئه‌فسانه و ئایین و میژوو رهمز دروست‌ده‌کات؛ بۆیه گوتراوه، رهمز رۆلی ئاو‌یزان بوون به‌ده‌قی دیکه و هه‌لمژینی وزه‌ی رهمزی بو‌اره جیاوازه‌کان ده‌بینیت، که‌شعیرییه‌ت و پته‌ویی لایه‌نی هونه‌ری و ده‌قی کراوه‌ی لی‌ده‌که‌وتنه‌وه (خۆشناو، ۲۰۱۰: ۳۰۷).

له‌زۆر سه‌رچاوه‌دا، که‌باسی رهمز کراوه، باسی نزیکه‌ی و دووری له‌گه‌ل ئه‌م هونه‌ر و زاراوانه «خوازه، خواستن، مه‌جاز، لیکچواندن، نیشانه، ئیشاره و هتد»، که‌زۆریان سه‌ر به‌هونه‌ری ره‌وانبیزی کۆن و رهمزیش هونه‌ریکی نوێیه، کراوه. په‌خشان سابیر ده‌نووسی «جگه له‌خوازه و خواستن چه‌ندین بابه‌تی تر هه‌ن، هه‌مان رۆلی رهمزیان بینیوه، له‌گه‌ل جیاوازی به‌کارهینانیان که‌رهمز له‌گشت بابه‌ته‌کانی تر فراوانتره. له‌سه‌رووی ئه‌م بابه‌ته ره‌وانبیزیانه‌ش، جگه له‌خوازه و خواستن، درکه و ته‌وس له‌نیو روونبیزیادا و تیلنیشان و پۆشین و تیه‌ه‌لکیش له‌نیو جوانکاریدا» (۲۰۱۲: ۸۸)، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی رهمز هونه‌ریکی نوێیه و بووه به‌ریبازیک، به‌لام میژووویه‌کی دیرینی به‌کارهینانی هه‌یه، توانیویه‌تی زۆریک له‌و زاراوه و هونه‌ره ره‌وانبیزیانه له‌خۆیدا کۆبکاته‌وه و رۆلیان بگێریت. فراوانی بابه‌ته‌که له‌خودی باسه‌که‌مان دوورده‌خاته‌وه و به‌پیی پیوستیش له‌و سه‌رچاوه کوردییانه‌ی ئاماژه‌مان بۆ کردوون، باسی جیاوازی و نزیکه‌ی ئه‌م زاراوانه کراوه. له‌به‌ر ئه‌وه، زۆرت‌ر له‌م باره‌یه‌وه نانووسین و کار له‌سه‌ر شیعره‌کانی شیرکۆ بیکه‌س ده‌که‌ین و ئاو‌ر له‌مانا و رهمزی شاخ ده‌دینه‌وه.

۴- مانا و رهمزه جیاوازه‌کانی شاخ لای شیرکۆ بیکه‌س

شیرکۆ بیکه‌س، وه‌ک شاعیریکی هاوچه‌رخ، له‌شعیره‌کانیدا رهمزی جۆراوجۆری به‌کارهیناوه. جگه له‌رهمزه باو و گشتیه‌کان، رهمزی خودیشی به‌کارهیناوه. رهمزه گشتیه‌کانیشی خودی کردۆته‌وه؛ یه‌کیک له‌و رهمزه گشتیه‌کانه‌شاخه. ئه‌و شاخی له‌چه‌ندین مانا، شیوه و رهمزی جۆراوجۆردا کیشاوه: له‌جووله‌دا کاتییک شاخه‌کان به‌ره‌و پیری شه‌هیده‌کان ده‌چن، له‌کاتی باویشک و بیداریدا، نوشستی و سه‌رکه‌وتن، له‌تووریه‌ی و تف‌کردنی، بۆ خه‌نده و پیکه‌نینی، له‌جه‌سته‌ی شاخه‌وه بۆ ده‌روونی، له‌تینویتی و برسیتیدا، له‌زاوايه‌تی و بوون به‌دایک و منالبووندا که‌شۆرشی لێده‌بیت، تا

ئاويزان بوونی به ديارده کانی سروشت و باوهش کردنی به ههور و ئاسماندا، دوا جاریش خهباتی بو ئازادی شار و متمانه نه بوون پیی و مانه وه و نیشته جی بوونی له شاخدا. ئەمانه رستیک له و وینه شیعرییانهن بو شاخ و چیا له شیعری شیرکو بیکه سدا.

له بهرگی دووه می دیوانی شاعیردا، که سنووری باسه که ده گریتته وه، ئاماریکم له به کارهینانی ئامازه و ناوه هاوبهش و جیاوازه کانی شاخ و هاوواتا کانی ئاماده کردوه: له پیشه کی دیوانه که دا ۴۴ جار ناوی شاخ به شیوهی ناوی ناسراو و رهمز هاتوه. له ناو دیوانه که دا ۱۰۷ جار وشه ی شاخ، ۳۶ جار چیا، ۴۷ جار کیو و ۵۸ جار لووتکه به کارده هینیت. ههروه ها زیاتر له ۱۵۴ جار، ناو و هاوواتا کانی وه ک گرد و گردۆلکه، دامین، بنار، ههرد، ده ربه ند، هه وراز، به رزی، دوند، ره وه ز، زه نویر، ده وهن، مله، که ژ، که ل، ته ویل و یال و هندی به کارهیناوه. سه باره ت به ناوی تایبه تی شاخ و چیا کانی که هه ندیکیان خوی تیدا ژیاوه و خهباتی کردوه، زیاتر له ۱۴۲ جار: سه ساووست، دابان، شاهو، ئارات، هه لگورد، ئاگری داخ، قه ندیل، هه له مووت، گوژیته، ئەزمه ر، زۆزک، هه ندیرین، سه یوان، پیره مه گروون، سه فین، سه گر مه، ئاسوس، گمو، سورکیو، شیروانه، کوپه ک، ته نگی سه ر، ئاکویان، ژیلوان، شنروئ، گولان، ویله ده ره، گردی گولان و هتد، به کارهیناوه. ههروه ها ناوی چه ندین قه لا و ئەشکه وتی وه ک قه لای دمدم، سه رقه لا، سه ردیمان، هه زارمیرد، قه لای میردان، خانزاد و هتد، به کارهیناوه. ئەم ئامارانه، جگه له ده ر خستنی زوری که ره سه، جه خت له فره وینه یی و مانا و رهمزی شاخ لای شاعیر ده که ن. له بهر زوری که ره سه و خو کو کردنه وه م له ناوه روکی باسه که دا، زیاتر تیشکم خستوته سه ر شاخ و چیا و ئامازه راسته وخو کانی، تا هاوواتا به ر بلا وه کان؛ هه ولیشم داوه جیاواز له و رهمز و مانا باوانه ی ئامازه یان بو کراوه، ئاور له چه ند ره هه ندیککی نوپی مانا و رهمزی شاخ لای شاعیر بده مه وه.

۴-۱- شاخ و میژوو

په یوه ندیی شاخ و میژوو له شیعری شاعیردا، له چه ند ره هه ندی جیاوازه وه ده بینریت: له که سیتی میژوو بییدا، به خه باتگپر و گیانفیدا تا نووسه ر و شاعیره کان، له شوینه دیرین و نوپیه کاندایان له رووداو و کاره ساته میژوو بییه کاندایان؛ له کو تاییشدا شاخه کان شوناسی کورد و میژوو ی کوردستان بونیاده نین. کاتیک شاعر شاخه کان له ئامیز ده گریت، کورد و خهباتی کوردیش له شاخه کانه؛ ئەوا شاخه کان ده بنه جیگه ی میژوو سازی و شیعری شاعیریش ده بیته گیرانه وه یه کی میژوو بیی به شاعر. له شیعری «شاخ» دا، شاخ وه ک میژوو ی ته م وینا ده کات که گیانفیدا به خهباتی له کیوه کان میژوو سازده کات، به مهرگ و خو شه ویستیش به گهردوون ده ناسرین:

به ناو میژوو ی ته ما، ئاور: سه رنجی خو ی

سواری ئەسپی

چه خماخه یه کی تیژ ئە کات،...

ئەم کیوانه ئە یانه وئ

بووممه لهرزه رایان ژهنی
 ئەیانەوی خۆشه‌ویستی و مەرگ
 بە گەردوونیان بناسین
 (بیکەس، ۲۰۰۶: ۶۲/۲-۶۳)

«میژووی تەم» رەزمی خەبات و میژووسازی گیانفیدا لە شاخەکانە. شاعیر خەباتی گیانفیدا لە ئاستیکی لۆکالی و کاتیکی دیاریکراودا ناهیلێتەو و وینەیی گەزنەفۆنی یۆنانی دەهینیت، تا تێپه‌لکیشی میژووی دێرین و نوێی کورد بکات، که له شاخ و ئەشکەوتەکانەوه بۆ هەناوی گەردوون دەروات. رەزمیش تاییه‌تمەندی گەردوونی و ناوخواپی هەیه؛ گەردوونییە، چونکە میژوو تێپه‌پرێتی؛ په‌یوه‌ستیشە به‌ دۆخ و کاتیکی میژووییه‌وه (Cirlot, 1971: 16).

ئەم شاخە گەزنەفۆنی
 کۆن و نوێیان
 خستۆتە ناو ئەشکەوتەوه و
 دەمی ئەشکەوتیان بە تەرمی شەهیدەکان بەستوو!
 (۶۵)

خودی شاخەکان بوون بە بکەر، «بەستنی دەمی ئەشکەوتەکان» یش کرانەوه و میژووسازی خەباتی کوردە که هەموو چاخەکانی میژووییان رەنگ کردوو. گەزنەفۆن که رەزمیکی میژووییه، تەنیا بۆ باس کردنی رابردوو نییه، بە لکوو نیشان دانی واقعی ئیستایه (خۆشناو، ۲۰۱۰: ۳۱۸)، که خەبات و شەهیددانی کورد بەردەوامه:

ئەم کیوانه له‌سه‌ر پشتیان
 کاسه‌ سه‌ری دێوی رەشی
 چاخەکانیان هەلچنیوه
 (۶۶/۲)

«دێوی رەشی چاخەکان»، گوزارشت له‌ میژوو و رەنجی کورده، نیشانه‌ی ئەم میژووه‌ش پشتی کیوه‌کانه؛ «پشت» جه‌سته‌ی نیشتمانە که به‌هۆی ئازاره‌وه چه‌میوه‌ته‌وه. شاعیر دروست‌بوونی کوردستانیش له‌ زەمیندا بۆ چیاکان دەگیرێتەوه، چه‌وسانه‌وه و تیکۆشانیش به‌ کوری «ئازارات» دەبینیت:

رۆژی زەمین بورکانی بوو
 بورکانیش کوردستانی بوو
 کوردستانیش کوری وه‌ کوو ئازاراتی لیکه‌وته‌وه...
 ئازاراتیش کوردی لی بوو
 کوردیش دوانه‌ی چه‌وسانه‌وه و تیکۆشانی
 به‌ یه‌ک سک بوو
 (۵۹۲)

ئازارات وه‌ک رەزمی بورکانی تیکۆشانی کورد نیشان دراوه، که رەزمیکی میژووییه و ئاوینەیه که بۆ نیشان دانه‌وه‌ی کورد. چه‌وسانه‌وه و تیکۆشان پیناسه‌ی کورد و میژوووه‌که‌یه‌تی. هاوکات شاعیر

چیاکانی پارچه کانی کوردستان له ریگهی ئه ده بیات و خه باته وه به یه که وه ده به ستیته وه. چیاکانیش به ره مز و ناوهندی گواستنه وه و نزیك کردنه وه ی په یامی پارچه جیاوازه کان به یه کدی ده گه به نیت:

بای ئه وین له ماردین
 که تۆوی لاوکی ئه فرینئ
 شاخه و شاخ
 دئ به دئی بادینان ئه یهینئ
 بو ئه وه ی:
 له وه ردی ههیرانی سۆرانا بیچینئ
 بای ئه وین که له سه ر ئارارات هه لئه کا
 پال ئه نئ به هه وری گه ردنی چیاوه...
 ئه یه وئ زۆر زووتر
 بگاته سه ر که لار
 (۳۰۷-۳۰۸)

شاعیر سوودی له بای ئه وین بینیه و ره مزه کانی له به شه کانی کوردستان (که زۆریان چیاکانن) و ره مزه ناسراوه کانی شاعیران وه رگرتوه. له کۆتاییشدا شیعه که به هاوخه باتی کوردستانیان له شوینه جیاوازه کان به گیانفیدا و شاعیرانیه وه ده به ستیته وه. میژووش به سک سووتاو ناوده بات که ته نیا لووتکه یه ده توانیت روشنایی بئیت:

ئه ی میژووی سک سووتاو!
 له نیوان لووتکه وه
 ده ستی سه وز درێژکه...
 جله وی ئه سپه که ی شوژی «حسهین»
 «عه زۆ» تم لی بگره...
 (۳۱۰)

شوژی شاعیران و گیانفیدا تیهه لکیش ده کات و هه ر دوو کیشیان له شاخی شاره کانی کوردستاندا به «بای ئه وین بو رزگاری ئاراسته ده کات. له شیعری «هه لگوردی پ.م» هاوکاتی له ناو میژوودا دروست ده کات و ده لی «هه سارۆست» ئیستا ناوی «هه لگورد» ی له خۆی ناوه و شاخه کانیش بو میژووسازی نوئ بانگمان ده که ن؛ هه لگوردی به گیانفیداوه لکاندوه. له هه ندیک شیعریدا راسته وخۆ کانی رووداوه میژووییه کان دیاری ده کات، له «شایی شه هید» دا پاش دیاری کردنیکی وردی رۆژ و کاتی خه باتی گیانفیدا، شاعیر له لووتکه ی شاخه کانه وه خه باتی گیانفیدا بو میژووسازی ویناده کات:

له و رۆژه دا، شاخه کانمان، له لووتکه وه
 به ره و میژوو
 بازیان هه لدا...
 (۴۱۳-۴۱۴)

شایی شهید و بازدان له لووتکهوه بو میژوو چه مکیک ره مزی هونه رین که گوزارشت له شایی و شین و خهبات بو میژوو سازی ده کهن، شاخه کان راسته و خو ره مزی به رهنگار بوونهوه و میژوو سازین. هاوشوناس کردنی شاخ و میژوو له شیعی «ته قینهوه» دا ده گاته لووتکه:

ئاسمان وتی:

ئهوه زهویییه وا ئه زئی.

زه مین وتی:

ئهوه شاخه ئه لئی ماینی ئاوسه و

ژان به جوانووی شوڤشهوه ئه گری...

شاخه و ئه زئی و بیهی ئه بی...

خوینه و ئه زئی و میژووئی ئه بی...

(۴۲۰)

لیره دا نهک ته نیا کوردستان، به لکوو شوڤش به زه مینهوه ده به ستیت؛ کوردستانی وهک به شیک، گهردوونی کردوو؛ شوڤش و خوینی شه هیدانیسی به له دایکبوونی میژوو نیشان داوه؛ له بهر ئهوه شاخ ناوهندی په یوه ندیی ئاسمان و زه مینه، زه مینییه، به لام له ئاسمان نزیکه؛ هاوکات شاخ دایکی شوڤش و خهباته؛ میژوووش لیره دا ده خولقیت.

۴-۲- شاخ و جهسته

یه کیک له سیما دیاره کانی ره مزیه تی شاخ به مرؤف کردنیه تی له ئاستی جهسته و دهرووندا؛ ئه مهش له فرههنگی زمانی کوردیدا ده بینریت: «سه ری شاخ، شانی شاخ، لاملی شاخ، پشتی شاخ و هتد». شیرکۆش له ئاستی هونه ری گیان به خشین به شاخ و به ره مزی کردنی جهسته دا، وینه ی له چه شنی «چاوی شاخ، گوپچکه ی چیا، بزه ی لیوی قه ندیل، گهردنی چیا، باوه شی لووتکه، قاچی شاخ و هتد» کیشاوه. ره مزیه تی ئه م وینانه په یوه سته به ئه ندانی جهسته و مرؤفی کورد و گیانفیداوه. له شیعی «قۆپچه» دا ده نووسی:

ئه م شاخه وا هه لکه وتوو

ئه لئی پیاوئیکی در پژه و

سال دوانزه ی مانگ سه رمایه تی و

پالتویه کی خو له میشی ئاودامانی

ته سکی له بهر خو ی کردوو...

(بیکه س، ۲۰۰۶: ۶۲۶)

شاعیر له ریگه ی چواندنی شاخ به پیاو و سوودوه رگرتنی له ره گهزی گپرا نهوه، باسی نازاری کورد و به رهنگار بوونهوه ی ده کات، که چۆن قۆپچه ی پالتوی ئه م پیاوه به گابهردی زل داخراوه و بۆردومانی دوژمن قۆپچه یه کیان ده ترا زینیت. در پژی پیاوه که هاوشیوه ی به رزیی شاخه؛ به رزیی له ره گهزه پیکه پینه ره کانی ره مزی شاخه (Guenon, 1995: 36). سه رمابوونیشی بو نیشته جیبوونی له شاخ

ده گه ریتتهوه؛ رهنگی پالتۆکهش گوزارشته له گیانفیدا. شاعیر له ریگهه به ره مزکردنی شاخ به پیاو و گیانفیدا، زنجیرهیه ک ره مزی تری سازکردوو. له شیعری «روانین» دا ئاسۆس وه ک پیاویکی پیر و به ئه زموون ده چوینیت:

سه رنج ئه ده م له ئاسۆسی
برۆ و برژانگ، ردین سپی
ناوشان پانی، مل باریکی.. هه لکشاو...
(۳۲۷)

ئه مانه سه ر به هونه ریکن، پیمان ده وتریت دژیه ک؛ شاخ و پیاوی له یه ک بابته دا کۆکردۆته وه، که زیندویتی و چالاکیی به تیکسته که به خشیوه (عه بدولره حمان، ۲۰۱۳: ۷-۸). له شیعری «قیبله نما» دا شاعیر پیی وایه دوژمن هه موو شتیکی بردوو و له ناو هه ریه ک له وه هه مووه دا شتیکی وه ک قیبله نما و رزگاری ده دۆزیتته وه:

قژی که ژ و هه ردیان بریم—
من چیم هه یه له ئاگر و کلپه زیاتر!...
(۴۰۵)

که ژ و هه ردیه کیک له مانا کانیان شاخه؛ لیره شدا به هه مان مانا، به لام بۆ ره مزی کوردستان له به رده م هیرشی دوژمندا هاتوون. ئاگر و کلپه ش ره مزی تووره بوون و به رهنکار بوونه وه ی گیانفیدا یه. له شیعری «شایی شه هید» یشدا چهند وینه و ره مزی جیاواز له نیوان شاعر و خوشه ویستی (شاعیر چهند ره مزی چیرۆکی خوشه ویستی ئه ده بیاتی کوردی تیکه ل به خه باتی گیانفیدا ده کات) له نیو ولاتی شه هیداندا سازده کات:

ئیهسته لای من
هه م—وو رۆژی
له نیوان چاوانی گۆیژه و
گه ردنی پیره مه گرووندا خوشه ویستیم: کۆتره شینکه ی گیانفیدا یه و
نامه ی دوا شه هیدی پیه و
شه قزنیتی دیت و ئه چی
مه پرسن چۆن؟!
(۴۰۸)

له م شیعره دا چهند وینه و ره مزی وه ک «هه ناسه ی گردی سه یوان، یال خویناوی، دهنگی باله بانای چیا ی سوور..» سازده کات، تا ده گاته لووتکه ی جوانی سازی تراژیدی و وینه ی «سێ شاخی زاوا»، ده کیشیت؛ «وینه ی شیعریش له بنچینه دا جۆریکه له ره مز» (Tindall, 1955: 102).

هه‌زاران خه‌ج و شیرین و پهریخان بوون!
 ئه‌وان سێ شاخی زاوا بوون...
 کوردستانم تازه‌بووک بوو!
 (۴۱۶)

«سێ شاخی زاوا» رهمزی گولله‌باران کردنی سێ لای کوردستانن به به‌رچاوی خه‌لکی سلیمانییه‌وه، که شاعیر هه‌موو کوردستانی وه‌ک بووکی ئه‌م زاویانه که له پرسه‌یاندان (وه‌ک شایی هاتوو) وینا‌کردوو. ئه‌م رهمزی به‌که‌س‌کردنه له چوار ئاستدا ده‌رده‌که‌وێت: ۱. به‌شاخ‌کردن و به‌رز‌کردنه‌وه‌یان؛ ۲. له نیو کۆنتیکستیکی سیاسی و شیعریدا شین به شایی نیشان‌دان، به‌ره‌نگار‌بوونه‌وه و ئیراده‌یه‌کی به‌رزه؛ ۳. تیهه‌ل‌کیش‌کردنی رهمزگه‌لی خه‌ج، شیرین و پهریخان به خه‌باتی زاوا و گیانفیدا؛ ۴. لای شیرکۆ سروشت به‌گشتی، و شاخ به‌تایبه‌ت، به‌شیکێ ئۆرگانیکی جه‌سته‌ی مرۆقی کورده؛ کاتیک مرۆقی کورد ئازار ده‌چیژێت سروشتیش ئازار ده‌چیژێت؛ لیره‌دا ئازاره‌که به‌رز‌کراوه‌ته‌وه (بیکه‌س، ۲۰۰۱: ۱۷۴). ئه‌مانه به‌شیکن له‌وه‌به‌رهمزی‌کردنانه‌ی شاخ به به‌شیک یان هه‌موو جه‌سته که شاعیر له هه‌ندی‌ک شیعریدا له سه‌روه‌وه بو‌خواره‌وه هاتوو: له سه‌ر و گه‌ردن تا قاچ یاخود سوودی له چالاکی‌تی ئه‌ندامه‌کانی جه‌سته بو‌شاخ بینیه‌وه: «گوێچکه‌ی سووکی شاخ، قاچی شاخ». ئه‌م مانا جیاواز و به‌رهمزی‌کردنانه له هه‌ندی‌ک شیعریدا بو‌ئاستی ده‌روونی به‌رز‌بوونه‌ته‌وه.

۴-۳- شاخ و ده‌روون

شاعیر ئه‌زموونی شاخی هه‌یه؛ شیعریش وێنه‌ی دیوی ناوه‌وه‌ی مرۆف نیشان‌ده‌دات. به‌رهمز‌کردنی شاخ به وێنه و دۆخه ده‌رونییه‌کان به تو‌خی له شیعه‌کانیدا ده‌رکه‌وتوو. شیرکۆ وێنه‌ی شاخه‌کانی له ده‌می ئومێد و نائومێدی، ترس و رووبه‌رووبوونه‌وه و بیکه‌نیندا گرتوو، چووته‌نیو ده‌روون و دلێ شاخه‌وه، به گیانفیدا و دلێ شیعه‌کانی هاوشوناس کردوو. له‌م به‌رهمزی‌کردنانه‌دا وێنه‌ی جیاوازی شاخ ده‌بینین که نائومێدی وه‌ک شاخی شه‌خته به عه‌شقی پیروژ ده‌توێته‌وه و ده‌روونی شاخ به بوونی گیانفیدا گریانی لووتکه ده‌خاته بیکه‌نین و ئومێدی تیا سه‌وز ده‌کاته‌وه:

نائومێدی به‌سته‌له‌که و شاخی شه‌خته‌ی
 پاچ و پیمه‌ره‌ ناییری، نا‌کرێته‌وه
 عه‌شقی پیروژ به‌خیره‌هاتی!...
 ئه‌وه‌تا وا شاخی شه‌خته به‌ره‌به‌ره
 ئه‌کرێته‌وه و ئه‌توێته‌وه...
 (بیکه‌س، ۲۰۰۶: ۱۸۵)

له «داستانی هه‌لۆی سوور»یشدا رهمزگه‌لیکی ده‌روونی له شاخ وه‌رگرتوو: «خه‌می سووری شاخ، بیکه‌نینی قه‌ندیل، هه‌ناسه‌ی گوێژه و هتد» ته‌واوی ناو‌نیشانه‌که‌ش رهمزه:

هاوریکه م!
 بۆت نووسیوووم —
 به کیوه کانی شیعرت بلئی،
 بۆچی
 پهستن ... ئە گرین؟
 بۆ نازانی
 ئە هی هاورئی؟!
 ئەو کیوهی هه لۆی تیا نه بوو
 پیناکه نی!

(۱۷۷)

چهند رهمز و پارالیل له نیوان کیوی شیعرو هه لۆ، پهست، گریان و پیکه نین هه ن؛ کیوی شیعرو پهسته، چونکه هه لۆ (گیانفیدا)ی تیا نییه. هاوکات «کیوی شیعرو» رهمزی به رزی و بویرییه و دژی گریانه. ههروه ها شاعیر کاتیک له شاخه و له شار دووره، سۆز و په یامی شار له شاخی ناو شار (هه ناسه ی گۆیژه) وه رده گریت. شاعیر پتی وایه ترس و بیدهنگی شار به هۆی بوونی هه لۆی سوور له کیوه کان درزی تی بووه و شکاوه:

دیواری ترس و بیدهنگی درزیکی گه وره ی تی بووه
 نه ک کووله که ئیسته بانگ له کیودا ئە درئی
 (۲۰۱)

لیره دا به سوودوه رگرتن له په ندی کوردی، بانگ دانی بۆ شاخ هیناوه و سیمای ئومید بال به سه ر نائومیدی شارد ده گرئی، چونکه هه لۆکان له لووتکه نه بی نامرن:

هه لۆ له لووتکه دا نه بی نامرئی
 (۱۵۶)

ئهمه ش رهمزی دووسه ریه، «هه لۆ و سروشت»؛ هاوکات به لووتکه کردنی هه لۆ و به مه نزل کردنی لووتکه وه ک شوینی خه بات و نه مری. دیاره هیمنی شاعیر به ر له شیرکوۆ له شیعری «ره وه ز ورد نابئی» وینه ی هه لۆی وه ک به رده وامی خه بات له چیاکان به رجهسته کردوه:

ده بی کوند هه ر به ره و ویرانه بفرئی
 هه لۆ له و کیوه سه ر به رزانه نه برئی
 (هیمن، ۲۰۰۵: ۲۳۹)

له شیعری «هه لگوردی پ.م» شدا، که شیعریکه له سه ر به نامی رهمز بونیادنراوه، نائومیدی، ماندویتی، برینداری و مردنی هه لگوردی به ئومید و نه مری گۆریوه:

هه لگورد وه کـوو شـه پۆـلیـکی
 هیلاک.. ماندوو [...]]
 ئیسته هه لگورد بالای چـرای
 ورده ورده به لادادی...
 (بیکهس، ۲۰۰۶: ۳۳۳/۲)

ئهم وینه شیعرییانه که رهمزی خودین و شاعیر بۆ شاخی داهیناوه، شیعرییه تی تیکسته که ی پی بهرز کردۆتهوه و چه نندین رهمزی دهروونی خستۆته پال هه لگورد؛ هه لگوردیشی وه ک گیانفیدای نه مر که ئومید ده ژینیتتهوه، وینا کردوو:

هه لگورد بزه یه ک به ئاسته م
 که وته سه ر لیوی له رزۆکی
 ئینجا وتی:
 - براینه! به جیم بیلن
 له م به فردها به جیم بیلن
 من لیـره دا ئه رویمه وه
 (۳۳۴)

لیره دا سوودی له ته کنیکه کانی به کهس کردن، دیالۆگ و گێرانه وه بینیه، که روانه وه رهمزی به رنگار بوونه وه، پیرۆزی و نه مریبه. ههروه ها رهمزی دهروونی جیاوازی له شاخ کیشاوه؛ دوا جاریش به وینه گه لی «له ناو دهروونی شاخه وه» بۆ «چیای ترس»، ئاوێزانی دۆخی دهروونی و شاخی کردوو.

۴-۴ - شاخ و شیعر

هاوشوناس و به رهمز کردنی شیعر وه ک شاخ و شاخه وان، ره هه ندیکی دووانه ی رهمزن که زنجیره یه ک رهمز و وینه ی هونه ری به دوای خۆیدا ده هینن. شیرکۆ له مانا و رهمزی جیا جیادا شیعر و شاخ له یه ک ده دات؛ خه باتی شاخ و شیعر هاوشوناس و هاو پرێگه ده بینیت؛ شیعره کانی به شاخ و بیداری شیخیش به بیداری شیعر هاووینه ده کات؛ ده لێ تا شاخ و گیانفیدا هه بی شیعر خوش ناکاته وه؛ «داستانی هه لۆی سوور» ی شاخه کان که جوړیکه له نووسینه وه ی میژوو، به شیعر ئه نووسیتته وه. له شیعر «پلنگ و په بکه ر» که بۆ هیمنی شاعیری نووسیوه، پیکه وه سه ما بۆ باران و لووتکه ده که ن، «گۆیژه» بۆ هیمن ده بات:

به یه که وه سه مامان بۆ:
 باران، لووتکه، هه تاو ئه کرد!
 ئه مه منم گۆیژه م بۆ تۆ هیناوه ته
 پال «زاوا-بووک»!
 (بیکهس، ۲۰۰۶: ۵۳)

له بهر ئه وهی شاخ توانای هه لگرتنی شوناسی کورد و کوردستانی هه یه، شاعیر به شیعیر و به ناوه نندی هیمنی شاعیر، پارچه یه کی کوردستانی بو پارچه که ی دیکه بردوووه و له رووی میژوویشه وه سلیمانی و کواماری کوردستانی وه ک زاوا و بووک خستوته پال یه ک. له شیعری «تهم توومان»، که بو ئازاد هه ورامی نووسیوه، سیانه ی شیعیر، شاخ و ئازاد هه ورامی له یه ک ده دات؛ لیره شه وه هاو خه باتی شیعیر و هونه ری هاو ریگه کردوووه:

- شه و باش .. کاکه ئازاد .. شه و باش!
 وه کوو قه ندیل توی له بیهره! له بیهرم دی
 بو یه که م جار مانگی شیعیر ...
 هه ردوو کمانی به یه ک ناساند [...] له یه ک کاتدا:
 تو چه ک بوویت و تو گول بوویت و تو گورانی ...
 (۵۱۳)

چون شیعیر قه ندیلی بیر ناچیت، توشی بیر ناچیت، تو سیانه ی «هیز، جوانی و هونه ر» بوویت، بویه وه ختی شیعری ئه فری، به دلی شاخ و ئازاده وه دهنیشیته وه (به سوودهر گرتن له شیعیره که). قه ندیل شوینی به یه ک ناساندن و یاده وه ربیه، شیعیر و هونه ریش نیشته جپی قه ندیلن و خه بات ده که ن:

شیعیرم ئه رۆی ... ره وه ز ... ره وه ز
 دۆل به دۆل و لووتکه لووتکه و پیده شت پیده شت
 وه کوو ئه وان شیعیر خوی ئه کرد به شاردا
 وه کوو ئه وان له که میندا شه هید ئه بوون ...
 بو یه ئیسته ش له دیواندا
 شیعیرم هه یه وه کوو پ. م ده ستیکی بررا وه ته وه ...
 (۵۱۸-۵۱۷)

کاتیک شوناسی گیانفیدا به شیعیر ده دات، شیعیر لووتکه به لووتکه خه بات ده کات و شه هید ده بیت. شاعیر له چاوپیکه وتنیکیدا ده لی: «سه نگه ری راسته قینه ی گیانفیدای ئه م شاخ و کیوانه له کوئی بووبی، شیعری منیش له وی بووه» (بیکه س، ۲۰۰۱: ۷۷). له شیعری «ته قینه وه» شدا، شیعیر زۆرتیر ره نگی شاخ ده گری؛ قه له میش ده بیت به گیانفیدا:

له وساکه وه که بربره ی شیعیرم
 بووه به شاخ
 قه له مم بوته گیانفیدا
 (۴۲۱/۲)

لهم شیعرانه دا ره گهزی مادیی شاخ و نامادیی شیعر تیک شکینراوه و رهمز و وینه گهلی نوئی سازکراوه، شاعیر بهرزروانیی شیعره کانی به بهرزویی چیا و بهرزویی چیا کانی به بهرزویی چاوی چه کی لووتکه (گیانفیدا) ده پیوئی:

شیعرم وه کوو شاخی بالآت
وه ک چاوی چه کی سهر لووتکه
بهرز ئهروانی...
(۴۲۲)

شاخه کانی کوردستان به گولدانی شیعره کانی که گولی رهنگاوه رنگ ده گرن؛ ده چوینیت، پیی وایه شیعر نه بیت به شاخ و چه ک شیعر نییه:

شیعر نه بی به دابان و به زینانه ... شیعر نییه
شیعر نه بی به ئار. بی. جی و به مه فرزه ی حرف و وشه و
نه چیتته سهر مؤلگه کانی جاش و قه لهم و
سهر ره بایه ی شیعر ی سولتان ... شیعر نییه ...
ئهم نیشتمانی ئازاره
مامه ریشه ی شیعر ی ئه وئی ...
(۴۱۳)

لیره دا شیعر وه ک رهمزی خهبات نه ماوه ته وه، به لکوو چه کی چه ندسه ره هه لده گریت؛ ده بی به پۆلی گیانفیدا و رهمزی بوونه وه ی ئازایی مامه ریشه ش خوی شیعره. خهباتی شیعر و گیانفیدا له شاخه کانه، بو ئه وه ی شیعر بیت به شیعر ده بیت بیت به شاخ. شیعر له گیانفیدا بهرزتر نییه، گهر ئه و شه هید بیت؛ ئه و شیعریش با شه هید بیت:

به ریگاوه م، شیعر لیره بوته چیا و
ئیستاکه ناوی کۆره نگه و
وشه به وشه م سه نگه ره ...
(۴۳۳)

شیعر و شاخ هاوشوناس و وشه کانی شیعریش سه نگه رن. شاعیر له «داستانی هه لۆی سوور» دا باسی ئاراسته گۆری و له گۆرنانی خوی وه ک شاعیریکی خوش باوه ر ده کات (هه مان: ۱۸۲)؛ ده لئی که شیعره کانم ده بنه شاخه وان بهرگی ناسک فری ده ده ن:

شیعره کانت پیستی ده ست و پیل و قاچ و قوله ناسکه که ی
دوینیی خویان وه کوو کازی فری داوه
(۲۰۸)

یه کیک له سیماکانی ئەم شیعراڤه ئهوهیه، شیعیر و شاعیر جیانین. لیره دا شاعیر و شاخ نه ک له ئاستی گشتیدا، له وینهی داهینراوی شیعیریشدا هاوخته سلته کران؛ شیعیر نه ک ده بیته ره مزی شاخ، خووشی ده بیته شاخ و گیانفیدا، خهبات ده کات؛ له بهر ئهوه، له هه ندیک شیعیریدا به هوی په یامی راسته و خووی، شیعیرییه تی تیکسته کانی لاوازن.

۴-۵- شاخ و شار

شاخ به رامبه ر به شار ده وه ستیته وه و خهبات ده کات؛ ره مزیه تی شاره کانی ش زور جار شاخه کانی شارن که گوێژه و مامه یاره و هتده ده گرێته وه. ههروه ها په یوه ندیه کی دیالیکتیکی له نیوان شاخ و شاردا ههیه؛ ئازاره کانی شار له شاخ ده روپین و تۆله ده که نه وه، خهباتی شاخیش شار ده خرۆشینیت، خیانته و شکانی گیانفیداش تفی شاخ و بیکه نینی شار ده نوینیت. له شیعری «میوان» دا شیرکۆ وه ک شاعیریکی شارنشین گیانفیدایه ک له شاخه وه بو لای دیت، به بۆنی چیا بو ژووری شار، شیعیر ده خرۆشی:

جل بۆنی بارووت و قژ قه وزه ی رووبار و
ژوور بۆنی گوگردی
ئه شکه وتی ناو چیا
(بیکه س، ۲۰۰۶: ۲۸۹)

پاش هاتنی بۆنی چیا، چیا وه ک مامۆستایه ک په یام بو قوتابیه گیانفیداکانی شار ده نیریت:

به نۆره هه ریه که و دیریکی نامه که ی
بو کیز و.. بو کوری
قوتابی گیانفیدای شار نووسی
(۲۹۰)

لیره دا په یوه ندیه ی شاخ و شار له سه ر بنه مای هاندانی شار وه ستاوه و مانای به خهباتی شاریش داوه. ئەم په یوه ندیه ش هونه ری گپراڤه وه ی له شیعیره کاندای هیناوه ته ئاراوه. له شیعری «پیاو» يشدا داستانی گیانفیدا له شاخ، ده بیته وانیه مامۆستایه ک له شار. له شیعری کیدا مه ودای شیعری شارنشین و شاخ نشین فراوان ده کات:

هه موو شاخی من ناناسی
با دارستان یان که ژیش بم
...
ئه و که لی ناو شاخان بووه و
منیش شیعیریکی شارنشین
(۲۸۰-۲۸۱)

هه موو شاخیکی شیعری شار ناناسیت، ئه گه رچی شیعری که ژیش بیت؛ چونکه ئه و که لی ناو شاخه کانه. شاعیر له نیوان منی شیعری شارنشین و ئه وی که لی ناو شاخان سیمای شیعری شاخ

و شار ده کیشیت. له بهرامبهر ئەمه‌دا چیرۆکه‌کانی شاریش بۆ شاخ دیت؛ شیعەر و خهباتی شاخ ده‌خروشینیت:

ئەو رۆژە‌ی کێرد له پایته‌ختا
سێ هه‌لۆ‌ی کوشت
له قه‌ندیل‌دا
بیست بالی‌گرت!
(۱۹۶)

پایته‌خت گوزارشت له شار ده‌کات؛ هه‌لۆ له گیانفیدا، که کوشتنی سێ گیانفیدای شار بووه‌ته خروشانای شاخ، له‌وی بیست بالی تۆله‌ی گرتوو. له‌م شیعرا‌نه‌دا دا‌برانی شاخ و شار له‌لایه‌ک کال و له‌لایه‌کی دیکه‌ش تۆخ‌کراوه‌ته‌وه. شار شوپینی ده‌ست‌پینگه‌یشتنی تووره‌یی دوژمنه و شاخیش شوپینی بالابوونی خهبات و تۆله‌یه. له شیعری‌کی‌دا نزمی شار به کوشتنی گیانفیدا به‌رز ده‌کاته‌وه:

با سه‌یوان کورته‌ بالاش بی
به‌لام له هه‌ناوی ئەودا
ده‌یان هه‌لگورد سه‌ر ده‌ردینێ
(۲۳۲)

لێره‌دا جگه له به‌رز‌کردنه‌وه‌ی شه‌هید، ئیراده‌ی شاریش به شاخ ده‌پێوی؛ سه‌رده‌ره‌ینانی ده‌یان هه‌لگورد له شار جو‌ریکه له به‌رده‌وامی‌دانی خهبات و نه‌مریی به‌ره‌نگار‌بوونه‌وه له شاخ و شاریش. ره‌هه‌ندیکی دیکه‌ی شاخ و شار، نه‌بوونی ئازادیه له شار، که له هه‌ناوی‌دا دا‌برانی په‌یوه‌ندی و ساز‌بوونی دۆخیکه‌ی ده‌روونی خراپه بۆ شاخ‌نشین و خهبات‌کاره‌کانی:

رینگه‌کانی من و گو‌یژه
چه‌قۆن چه‌قۆ!
(۱۷۱)

هه‌بوونی چه‌قۆ‌مانای دا‌برانی په‌یوه‌ندی راسته‌وخۆیه، که ئەمه‌ش وا ده‌کات له رینگه‌ی جیاوازه‌وه په‌یوه‌ندی به‌شاره‌وه بکریت، چونکه دۆخی خراپی شار، شاخی ئاوه‌دان کردۆته‌وه:

دایه‌توخوا له بیرت بی
که چوو‌یته‌لای گو‌یژه و ئەزمه‌ر
پێیان بلێ
شیرکۆ ئە‌لی!
بۆ ئەو شیعره‌ی پێیان وتم—
داومه‌ته‌ده‌ست شه‌پۆله‌کان
بیهن بیگه‌یینه‌سیروان
(۱۷۳-۱۷۴)

گۆبزه و ئەزمەر شاخن و گوزارشت له شار ده کهن؛ په یامی شاعیر له شاخه وه بو شاخی شاره، که ئەمهش بینینی شوناسی شاره له شاخه کانیدا. ههروهها گهر سه رنج له م شاعرانهی له شاخ بو شار دین، بدهین، ده بینین شاریش داوای شیعری شاخ ده کات؛ «بو ئەو شیعری پیمان وتم»، پیوستیی شاره به شاعر؛ کاتیکیش شاعر له شاره، شاخ داوای شاعر ده کات. لیره دا له شاخه وه په یام بو شار دیت، به لام چاوه روانی نامه ی شاریشه بو شاخ، که ئەمهش په یوه ندییه کی ئیستاتیکیه؛ قهره بووی دابراپی په یوه ندیی واقعی کراوه ته وه:

هه ناسه ی گۆبزه ئە خاته ناو نامه وه و بو م ئە نیری
(۱۹۴)

ههروهها له شیعری «هه رهس» دا، ره هه ندیکی نوپی شاخ و شار ده هینیتته پیشه وه و کاردانه وهی هه رهس به م جو ره وینا ده کات:

له بیرتانه؟!
سالی هه رهستان له بیره؟!
له بیرتانه?!
ئو به یانیه ی که هه ستاین...
چاومان گلۆفت—
سه یرمان ک—رد:
شاخه کان: تفرمان لی ئە که ن؟!...
شاریش پیمان پیئه که نی؟
(۲۳۹)

جگه له زیندویتی و به ده نگه اتنی شاخ و شار، ده توانین به ره مزی نیشتمان و خاک بیبینین. هاوکات تفی شاخ و پیکه نینی شار جیهان بینی شاعیرمان بو هه لس و کهوت و کاردانه وهی مرۆفی شارنشین و شاخ نشین نیشان ده دات، که سووکایه تی شار به شکستی خه باتی شاخ جوړیکه له ئایرونیه تی شار که چاوه روانی ئازادی، نه ک شکسته. له شاردا بهر دوژمن و سووکایه تی کانی ده که ون، هاوخه بات و دوژمنیشی لئی، به لام شاخ ته نیا هاوخه باتی لئی، بویه تووره یه.

۴-۶- شاخ، خه باتی ئازادی و هه ژاری

نان و ئازادی دووانه یه کی دوور و نزیکن؛ له چه مکدا دوور و له واقیعدا پیکه وه گری دراون. یه کینک له بنه ماکانی خه باتی شاخ بو ئازادییه. هاوکات هوکاریکی دروست بوونی ره مز نه بوونی ئازادییه؛ نه بوونی ئازادی له شاردا خه باتی شاخی پیکه هیناوه. خه باتی شاعیری بو نان و ئازادییه، چونکه جگه له پیوستیی شاعیری، شاعیر له شاخ گیانفیدای حیزبی «ی.ن.ک» بووه که دروشمی نان و ئازادی هه لگرتوووه (بایز، ۱۹۹: ۲۱۹). لای شاعیر، شاخ ئازادییه و ئازادیش شاخه یان شاخ ئەسپیکه و سواری ملی ئازادی بووه. نه بوونی ئازادی و نان، نه بوونی ژیانه. شیرکو ده لی برین و

ئاخی هه‌ژاره‌کان له‌سه‌ر جه‌سته‌ی شاخه‌کان ده‌رویت، له‌به‌ر ئه‌وه برسیتی نان و ئازادی مانایان به خه‌باتی شیعر داوه؛ بۆیه خه‌باتی گیانفیدا بۆ ئازادی لووتکه‌ی هه‌لوێستی مروّقه:

شه‌هید بالای
به‌قه‌د بالای کوردستانه
دلی ئازادی و به‌یداخی
لووتکه‌ی هه‌لوێستی
ئینسانه
(بیکه‌س، ۲۰۰۶: ۲۹۸/۲)

له‌شیعریکیدا ده‌لی زین له‌کوێ بووبی مه‌م له‌وێ بووه، ئازادی کوردستانیش له‌کوێ بووبیت، خوێنی شه‌هیدانیش له‌وێ بووه (۲۹۹). هاوکات ئازادی به‌چیا‌ی سه‌ربه‌رزی ده‌بینیت، که‌ته‌نیا بۆ پیاو نییه، ده‌بیت ئافره‌تیش له‌ناو مالی ئازادیدا نیشته‌جی بیت، وه‌کوو چیا سه‌ربه‌رز و به‌ره‌نگار بیت:

له‌ئێسته‌وه ئیتر به‌یان ئه‌و کچه‌یه
...
شیری مییه و له‌ناو لانه‌ی
ئازاده‌وه دیتته‌ ده‌ری
وه‌کوو چیا‌م سه‌ر هه‌لبیری
(۳۸۱)

جگه‌ له‌وه‌ی سوود له‌وینه و سروشتی لووتکه و چیا‌بینه‌وه، هاوکات ره‌مزیه‌تی سه‌ره‌ه‌لبیرین له‌به‌رزی و به‌ره‌نگاریدا مانای پی‌دراوه. له‌شیعریکیدا گیانفیدا به‌هاورپی «هه‌ژاری و ئازادی» ناوده‌بات، به‌سووده‌رگرتن له‌شیعریکی گۆران که‌ده‌لی «به‌لام ته‌بیعه‌ت هه‌رگیزاو هه‌رگیز/بی‌رووناکیه‌ بی‌بزه‌ی ئازیز»، شیرکۆش ده‌لی بی‌چه‌کی گیانفیدا کوردستان، قه‌له‌م و یاره‌که‌م، سه‌ربه‌رز و جوان نابن:

منیش ئه‌لیم— ئه‌ی گیانفیدا!
ئه‌ی هاورپی هه‌ژاری
کوردستانم، قه‌له‌مه‌که‌م، یاره‌که‌م
نه‌به‌ختیار، نه‌سه‌ربه‌رز، نه‌جوان
بی‌چه‌کی تو... ئه‌ی هاورپی ئازادی!
(۳۲۹)

شاعیر هه‌ولی داوه سیمایه‌کی مرویی و ئیستاتیکیش بداته گیانفیدا، چونکه خه‌باتی شاخ و شیعر بۆ به‌ده‌سته‌پێانی ئازادی و له‌ناوبردنی ئاخی هه‌ژارانه:

له ناو گهره کی گریانی هه ژارانا
 ئاخیکمان دی
 سهریان ئه بری
 ئاخ بوو به گول
 له شاخ پرووا

(۲۲۸)

ئاخ و ناله‌ی هه ژاری گولێ خهباتی له شاخه کاندای سهوز کردوووه و بو هه ژاره کانیش ته‌نیا شوینی
 خهباتی برسیتی، شاخه کانه:

هه ژاره کان ناویشانی شاخه کانیا
 له سه‌ر روومه‌تی برسیتی هه‌لکه‌ندوووه
 (۶۶-۶۷)

روومه‌تی برسیتی و ناویشانی شاخه کان به‌رامبه‌ر یه‌ک ده‌وه‌ستنه‌وه، لووتکه‌ی به‌ره‌نگاری
 دروسته‌که‌ن؛ ئه‌مه‌ بو لووتکه‌ی ئازادیشه که هاوشوناس ده‌بیته له گه‌ل شاخدا و ناتوانن ملکه‌چ
 بکه‌ن:

ملی ئازادی و ملی شاخ وه کوو یه‌کن
 قه‌ت که‌چ نابن
 (۳۷۵)

له شیعریکیدا گیانفیدا وه‌ک ئه‌فسانه‌ نیشان ده‌دا که شیت بوون و چوونه‌ته شاخ و له لووتکه‌ش
 نه‌بی نامرن؛ گهر ریشیان بکه‌ویته گوندیک، ئه‌وا ته‌نیا هه‌ژاره کان له‌وان تیئه‌گه‌ن:

ئهم هه‌لویانه زور سه‌یرن
 نان بو مه‌له هه‌ژاره کان ئه‌که‌نه‌وه و نانیان ناخون
 ئهم هه‌لویانه ئه‌فسانه‌ن
 (۱۹۲)

هه‌ژاره کانیش وه‌ک هه‌لو هاوخه‌باتن، خه‌بات بو ئازادی فرین و نه‌هیشته‌نی برسیتی ده‌که‌ن؛ ئهم
 خه‌باته‌ش پیروزی و نه‌میری ده‌به‌خشیه‌ شیعری شاخ.

۴-۷- شاخ، پیروزی و نه‌میری

کاتیکی شاخ ده‌بیته ره‌مزی کورد و کوردستان، ئه‌وا ئاساییه که مانا و ره‌مزی پیروزی و نه‌میری
 وه‌برگیریت. شاعیر له‌ چه‌ند ره‌هه‌ندی جیاوازه‌وه شاخی به‌ نه‌مر و پیروزی نیشان داوه. له ئاستی
 خۆشه‌ویستی، ره‌مزی دلداری، که‌سایه‌تی دلدارییه‌کانی وه‌ک شیرین و فه‌ره‌اد، مه‌م و
 زینی ئاوێزانی کوردستانی پیروزی و خه‌بات کردوووه؛ هه‌روه‌ها نه‌میری شه‌هید وه‌ک شاخه‌کان،
 بانگ‌دانی خه‌بات له شاخ و کړنووش‌بردن بو. له ئاستی سروشتیشدا، لووتکه‌ی شاخه‌کان وه‌ک

نزیك بوونهوه و له باوهش گرتنی به فر و ئاسمان وینا کراوه؛ له بهر ئه وهی شاخ دایکه، نهر و پیروژه
(Ferber, 1999: 129).

شه هید نه مـره وه کـوو شاخ

...

شه هید بالای به قهه بالای کوردستانه

(بیکهس، ۲۰۰۶: ۲۹۸)

نهری شه هید به نهری شاخ چوینراوه، له ویشه وه به کوردستان؛ واته، شاخ وه ک ره گه زیکی نهر،
نهری شه هید و به زبانی کوردستانی لئ وه رگیاوه. ههروه ها هه لگورد وه ک هیزیکی نهر و پیروژه
ده بینیت که کس ناتوانیت خوی له نیگای ئه و ون بکات:

کی ئه توانی خوی له نیگای به رزه تیشکی

هه لگورد ون کـا؟!

(۳۳۶)

له جیهانی نی کورد و شاعیریشدا، شاخ ره مزی شتی مه حاله و ده توانیت چوک به مه حال دادات
(به کر، ۲۰۱۸: ۷۰). شاعر بو شاعیر پیروژه و ژیانه، به لام پیروژی شاخ وا ده کات شاعر کرنووشی
بو بیات:

هیشتا شاعر به هارانه گول بارانی

شارباز پیری ئه کـرد

...

کرنووشی بو سورکیو ئه برد!

(۳۴۱/۲)

لیره دا جوانی سروشتی کرنووشی بو ئیستاتیکی شاعر بردوووه. به لام له شاعر یکیدا، خوی و
شاعر کانی، شاخی خهبات و گیانفیدا ده کهن به رووگه:

ئه و کاتهی شاعریشم وه ک خۆم

...

شاخی هه لۆکانی کرده قیبله و رووگه

(۴۷۴)

شاخ لای شاعر شوینی سازبوونی چیرۆکی عیشقی نوییه، که جیاواز له چیرۆکه دلداریه کۆنه کان،
خهباتی کورد له پشتیه وه یه تی. له شاعر یکی گیرانه وه ییدا شاعر به زمانی ژن باسی میرد یکی عاشق
به چیا ده کات:

میردیش ئهوه چهند سالیکه
 زریانیکه و
 شوین عشقی چیا که وتوووه
 (۵۲۲)

له پیشه کیی دیوانه که دا، شاعیر ده نووسی «ئه م چاره نووسی خوشه ویستییه پیروژ و مه زنه وه ک
 هه لگورد و ناگریداغ و شاهۆن (هه مان: ۱۵)؛ که ئه مه له پیروژی ئایینی بو شاخه کان جیایه؛ چونکه
 شاخ بو شاعیر نیشتمان و دایکه:

به شیری مه مکی شاخیکم
 له ناو لانکه ی پشکویه کدا
 وشه یه کم په روه رده کرد...
 (۵۲۷)

شاعیر له ریگه ی رهمز و مانای پیروژی دایکه وه، شاخی به رهمزی پیروژ و په روه رده کار کیشاوه، که
 شیره که ی مندالیکی خه باتکار و نیشتمان دوست په روه رده ده کات.

۵- ئه نجام

شاخ له فره هنگی زمانی کوردیدا ده و له مه ند و فره مانایه؛ ئه مه ش به شیکی په یوه ندیی به جوگرافیای
 کوردستان و میژوو و ئه ده به که یه وه هه یه. له شیعری کلاسیکدا شاخ مانا و رهمزی دیاریکراوی هه یه.
 له شیعری نویشدا گۆرانی شاعیر ره هه ندی کومه لایه تی و سیاسی پی داوه. به لام شاخ و
 سینۆنیمه کانی لای شیرکو بیکه س له ره گه زیکی سروشتیه وه بو چهن دین ره گه ز و رهمز و مانای
 جیاواز براوه؛ هه مه لایه نانه وینه ی کیشاوه؛ ئاوێزانی زۆر ره هه ند، ئاست و پنتی ده لالی جیاوازی وه ک
 جه سته و ده روون، میژوو سازی، شاعر، گیانفیدا، به که س کردن، جوولینه ری شار، پیروزی و نه مری
 کردوو. شاعر کانی به گشتی، گیرانه وه ی میژوون به شاعر؛ له بهر ئه وه، رهمزه کانی شاخی جیاواز له
 رهمزه باو و فره هنگیه گشتیه که به کاره یناوه و خو ی فره هنگیکی رهمزی شاخی بونیادناوه.
 ئه مه ش له وینه هونه رییه کانی شاخدا ده رکه وتوووه، که رهمزه گشتیه کانی خودی و خودیه کانی
 گشتی کردۆته وه. شاعر کانی له باری ماناوه نزیک و لیکچوونی له گه ل بیرکردنه وه ی کورد بو شاخ
 هه یه، که شاخ دوست و پیروژ و پارێزه ره. ئه م نزیکیه ش، هه ندی جار دارمانی لایه نی هونه ری
 شاعر کانی و نزیک خستنه وه ی له فره هنگی گشتی و نوخبه ی سیاسی لیکه وتوووته وه و
 شاعر کانی به ره و ئاراسته ی دروشم و په یامی راسته و خو بردوووه. هاوکات په یامی له شاخدا مانه وه ی
 هه لگرتوووه، که به روانگه ی ره خه گرانه مان دوور که وتنه وه و ترسه له شار و شارستانییه ت.

سەرچاوه کان

کوردی:

قورئانی پیروۆز.

ئۆجه لان، عهبدوڵلا (۲۰۱۳). بهرگری کردن له گه/نیک، وهرگیرانی لوقمان عهبدوڵلا، سلیمانی: چاپخانه ی رهنج.

ئهحمهد، پهخشان عهلی (۲۰۰۹). شێوازی شیعری گۆران. سلیمانی: مهلبهندی کوردۆلۆجی.
 بالخی، محهمهد کوری عوسمان (مهحوی) (۲۰۰۸). دیوانی مهحوی. ریکخستن و کۆکردنهوهی مهلا عهبدوڵکهريم مودهريس و محهمهد مهلا کهريم. سنه: بلاوکهروهی کوردستان.
 بايز، ئهسهلان (۱۹۹۹). راگهياندنێ شورش و بزوتنهوهی شیعری کوردی (۱۹۷۵-۱۹۹۱). نامه ی ماستهري ئهدهبی کوردی، زانکۆی سلیمانی.

به کر، محهمهد (۲۰۱۸). کورد و چیا. سلیمانی: دهزگای سهردهم.
 بیکهس، شيرکۆ (۲۰۰۱). ئهزمون، چهپکیک ههقهپهیین: ۱۹۸۵-۲۰۰۰. کۆکردنهوه و ئاماده کردنی یاسین عومهر، سلیمانی: دهزگای سهردهم.

--- (۲۰۰۶). دیوانی شیرکۆ بیکهس، بهرگی دووهم: ۱۹۷۴-۱۹۸۶. کوردستان.
 ههسن، حهمه فهریق (۲۰۱۸). «پینگه ی چیا». ۲۲ ی نيسانی ۲۰۱۸.
<http://www.basnews.com/index.php/so/opinion/431595>

حهمهد، پهخشان سابیر (۲۰۱۲). رهنز له شیعری هاوچهرخی کوردی: کرمانجی خوارووی کوردستان (۱۹۷۰-۱۹۹۱). ههولێر: ئهکادیمیای کوردی.
 خۆشناو، ئهبووبه کر عهبدوڵلا ههسن (۲۰۰۱). شیعری بهرهنگاری کوردی. نامه ی ماستهري ئهدهبی کوردی، زانکۆی سلیمانی.

خۆشناو، شیروان حوسین (۲۰۱۱). تیروانینیکی نوێ بۆ سینۆنیم له زمانی کوردیدا. نامه ی ماستیر (بلاوکراره). سلیمانی: بهرپوهبهریتی چاپ و بلاوکردنهوه.

خۆشناو، هیمن عومهر (۲۰۱۰). شیعرییهتی دهقی چیرۆکی کوردی: لیکۆلینهوهیهکی شێوازرگهری پراکتیکیه. ههولێر: بهرپوهبهرایهتی رۆشنییری.

خهلیقی، حوسین (۲۰۱۲). ئاینی یاری. سوید.
 زامدار، مهحموود (۱۹۹۸). کێوستان و فهرههنگی چیا. رامان، ۳-۵، ژ. ۲۱، ل. ۲۶-۳۱.

سدیق، فاروق عومهر (۲۰۱۱). له د/یکبوونی وشه. سلیمانی: چاپخانه ی شقان.
 شهرفکهندی، عهبدوڵره حمان (ههژار) (۱۳۸۸). ههنبانه بۆرینه. تاران: سروش، چاپی شهشه م.

- شیخوئیسلامی، محهمه دئه مین (هیمین) (۲۰۰۵). سه رجه می به ره مه کانی هیمین. به سه رپرستی سه یران حیکمهت و سه ردار شه مزاو، کوردستان.
- عه بدولآ، عه باس سألح (۲۰۱۵). «هیمه گه ری و ره نگدانه وهی له شیعری چند شاعیریکی ناو گوڤاری نووسه ری کورددا». گوڤاری زانکوئی سلیمانی. کانوونی دووهم، ژ، ۴۶، ل. ۱۱۷-۱۳۵.
- عه بدولره حمان، له پۆن قادر (۲۰۱۳). دوالیزی دژیه ک له هۆنراوه لیریکییه کانی مه ولانای رۆمی و مه وله وی تاوه گوزیدا. نامه ی ماسته ری ئه ده بی کوردی، زانکوئی سلیمانی.
- عه بدولره حیم، عوسمان که ریم (۲۰۱۴). وشه ی زمانی کوردی و ریگا کانی ده وله مه ند کردنی. نامه ی ماسته ری زمانی کوردی، زانکوئی سلیمانی.
- فاسیلیه فا، ی. ئی. (۲۰۰۹). کوردستانی خوارووی رۆژه لات. وه رگیپانی د. ره شاد میران، هه ولیتر: ده زگای ئاراس، چاپی دووهم.
- قه ره داخی، عه تا (۲۰۱۱). کومه لگه ی کوردی و په ره سه ندنی ناسروشتی. سلیمانی: چاپخانه ی یاد. گۆران (۱۹۸۰). دیوانی گۆران. کو کردنه وه و ئاماده کردنی محهمه د مه لا که ریم، به غداد: چاپخانه ی کوپری زانیاری عیراق.
- لازاریف، ن. (۲۰۱۰). میژووی کوردستان. وه رگیپانی وشیار عه بدولآ سه نگاوی، هه ولیتر: چاپخانه ی رۆژه لات، چاپی دووهم.
- له شکر، حه یده ر (۲۰۰۹). وینه ی کورد له زانیی میژووی ئیسلا میدا. وه رگیپانی محهمه د تاتانی، سلیمانی: مه لبه ندی کوردؤلوجی.
- مسته فا، ئاسۆ عومه ر (۲۰۰۹). به ها ئیستاتیکییه کانی شیعری لای پیره میرد، شیخ نوری شیخ سألح و گۆران. هه ولیتر: ده زگای موکریانی.
- مۆریس، رینیه (۲۰۰۹). کوردستان یان نه مان. وه رگیپان: ئه بووبه کر سألح ئیسما عیل، هه ولیتر: چاپخانه ی رۆشنیری و لاوان، چاپی دووهم.
- مه جید، فازل (۲۰۰۷). سروشت له شیعری گۆراندا. سلیمانی: ده زگای سه رده م.
- مه عرووف، که مال مسته فا (۲۰۰۴). «ره مز له شیعره کانی شیرکو بیکه سدا». گوڤاری زانکوئی سلیمانی، حوزه یران، ژ. ۱۴، ل. ۱۳۵-۱۶۱.
- میکایه لی، مه لا خدری ئه حمه دی شاهه یس (نالی) (۲۰۰۸). دیوانی نالی. ریڅخستن و کو کردنه وه ی مه لا عه بدولکه ریم موده ریس و فاتح عه بدولکه ریم. سنه: بلاوکه ره وه ی کوردستان.
- نانه وازاده، عه لی (۲۰۰۵). فه ره نگی هه رمان. به رگی ۲. هه ولیتر: موکریانی.
- نهبه ز، جه مال (۲۰۰۷). ناسنامه و کنیشه ی ناسیونالزمی کورد. هه ولیتر: کتیبفرۆشی سۆران.

--- (۲۰۰۸). *وشه‌نامه‌یه‌کی ئیتیمۆلۆژیای زمانی کوردی، کۆبه‌ره‌هم ژ. ۸. چاپی ئه‌لیکترونی: <http://www.kurdbun.de/>*

--- (۲۰۰۹). *فهلسه‌فه و رامانی یارسانی له فه‌ره‌نگ و کۆمه‌لگه‌ی کورده‌واریدا. <http://www.kurdbun.de/>*

فارسی:

پورنامداریان، تقی و همکاران (۱۳۹۱). «بررسی و تأویل چند نماد در شعر معاصر». *ادبیات پارسی معاصر*، س. ۲، ش. ۲، صص. ۴۸-۲۵.

شریفیان، مهدی (۱۳۸۴). «نماد در شعر سهراب سپهری». *پژوهشنامه علوم انسانی*، ش. ۳۵-۳۶، صص. ۱۴۸-۱۳۱.

ئینگلیزی:

Cirlot, J. E. (1971). *A Dictionary of Symbolism*. Trans. Jack Sage. London: Routledge.

Cuddon, J. A. (1998). *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. England: Penguin Books.

Ferber, Michael (1999). *A Dictionary of Literary Symbolism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Guenon, Rene (1995). *Fundamental Symbols: The Universal Language of Sacred Science*. Trans. Alvin Moore, JNR. Cambridge: Quinta Essentia.

Tindall, W. Y. (1955). *The Literary Symbol*. New York: Columbia University Press.

فهره‌نسی:

Marchal, Bertrand (2011). *Le Symbolisme*. Paris: Armand Colin.